

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІ

САЛАЛЫҚ КОНЪЮНКТУРАЛЫҚ ШОЛУ

Кәсіпорындар пікіртерімінің нәтижелері

(салалар: тау-кен өндіру және өңдеу өнеркәсібі, құрылыс, сауда, көлік және қоймаға жинау)

2017 жылғы IV тоқсан

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
Зерттеулер және статистика департаменті

Жалпы ақпарат

I. Экономикалық жағдайларды бағалау:

- саладағы бәсекелестік (4-бет)
- инвестициялық белсенділік жағдайлары (5-бет)
- валюта бағамының әсері (6-бет)
- кредиттеу талаптары (7-бет)

II. Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау

- өнімге сұраныс, оның бағасы, көлемі (8-бет)
- өндірістік қуаттың жүктеме деңгейі (9-бет)
- кәсіпорындардың қаржылық көрсеткіштері (10-11-бет)
- саладағы борыштық ауыртпалық (12-бет)
- еңбекақы мен жұмыспен қамту (13-бет)

Қорытынды

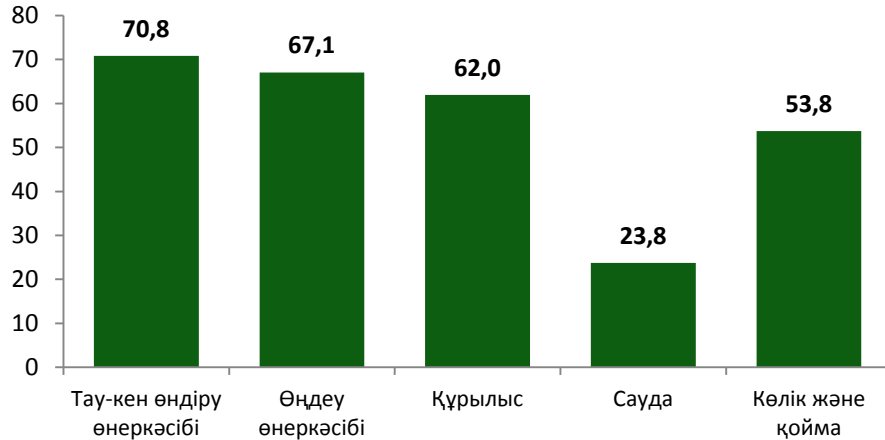
Пікіртерім жөніндегі мәліметтер

Пікіртерім мақсаты	➤ Салалардағы бизнестің конъюнктурасындағы негізгі үрдістерді анықтау
Респонденттер	➤ Кәсіпорындардың басшылары, қаржы бөлімдерінің қызметкерлері
Пікіртерім әдісі	➤ Сауалнама жүргізу
Пікіртерім жүргізу кезеңі	➤ 2017 жылғы 4 тоқсан

Іріктеу туралы мәліметтер

Тау-кен өндіру өнеркәсібінің кәсіпорындары	➤ 169
Өңдеу өнеркәсібінің кәсіпорындары	➤ 685
Құрылыс кәсіпорындары	➤ 319
Сауда саласының кәсіпорындары	➤ 792
Көлік және қоймаға жинау кәсіпорындары	➤ 231
Іріктеу бойынша кәсіпорындардың барлығы	➤ 2 196
Мониторингке қатысушылардың барлығы	➤ 2 941

1-график. Ірі және орта кәсіпорындардың үлесі, %

Іріктеу жөніндегі анықтама:

Тау-кен өндіру өнеркәсібі бойынша іріктеу негізінен ірі және орта кәсіпорындар арқылы ұсынылып отыр (70,8%). Сала бойынша іріктеудің репрезентативтілігі* 82%-ды құрайды. Іріктеуге «Теңгизшевройл» ЖШС, ҚазМұнайГаз және т.б. ірі қатысушылар қатысады

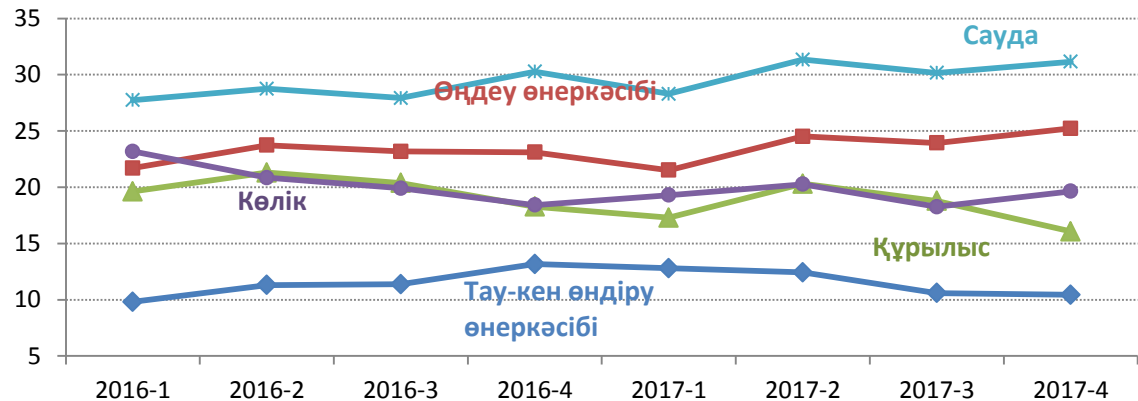
Өңдеу өнеркәсібінде ірі және орта кәсіпорындар сала кәсіпорындарының жалпы санының 67,1%-ын құрайды, табиғи монополия субъектілер жоқ, ал сала бойынша іріктеу репрезентативтілігі шамамен 65%-ды құрайды.

Құрылыста да ірі және орта кәсіпорындар басым (62%), соған қарамастан репрезентативтілік 35%-ды құрайды.

Көлік және қоймаға сақтау саласында іріктеудің басым бөлігі ірі және орта кәсіпорындардан қалыптасқан, олардың ішінде табиғи монополиялар субъектілер тізіліміндегі кәсіпорындар да аз емес (ҚТЖ ҰК АҚ, Қазтрансойл, Халықаралық әуежайлар, және т.б.), репрезентативтілік – 66,7%.

Саудада ірі және орта кәсіпорындардың үлесі, басты іріктеу бойынша да жоғары емес (23,8%), репрезентативтілігі - 17%.

2-график. Одан әрі дамыту мүмкіндігі басқа кәсіпорындар тарапынан нарықтық бәсекелестікті шектейтін кәсіпорындардың үлесі, %

Барынша таза бәсекелестік сауда саласында байқалды. Басқа кәсіпорындар тарапынан нарықтық бәсекелестік басқа қарастырылып отырған салалардың кәсіпорындарына қарағанда көбірек сауда кәсіпорындары үшін бизнесті жүргізуге кедергі (айналым және негізгі қаражатты қаржыландыруды шектейтін фактор) болып табылады. Егер саудада аталған кәсіпорындардың үлесі 30%-дан астам болса, онда тау-кен өндіру өнеркәсібінде аталған көрсеткіш шамамен 10%-ды құрайды.

* ҚРҰБ кәсіпорындары мониторингіндегі репрезентативтілігі мына формула бойынша бағаланады:

$$\frac{ШК \text{ ӨСТ} / БЖ \text{ ӨСТ} * 100}{\text{мұндағы, МҚК ӨСТ} - \text{ҚРҰБ мониторингіне қатысушы кәсіпорындардың өнімдерін сатудан түскен кіріс (ӨСТ); БЖ ӨСТ} - \text{ҰЭМ СК деректері бойынша ӨСТ}}$$

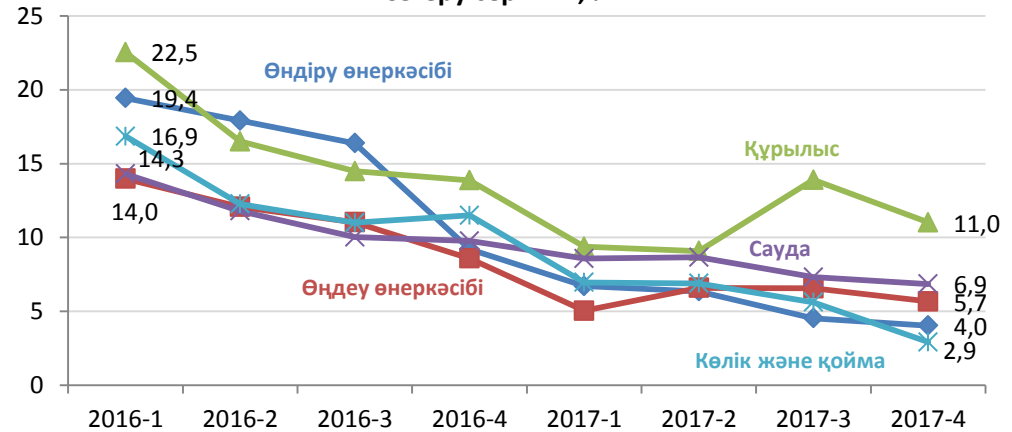
мұндағы, МҚК ӨСТ – ҚРҰБ мониторингіне қатысушы кәсіпорындардың өнімдерін сатудан түскен кіріс (ӨСТ); БЖ ӨСТ – ҰЭМ СК деректері бойынша

Экономикалық жағдайларды бағалау : Инвестициялық белсенділік жағдайлары

3-график. Кәсіпорындардың инвестициялық белсенділіктерін шектеу, %

4-график. Салалар бөлігіндегі негізгі капиталға инвестициялардың өзгеру серпіні*, %

Кәсіпорындардың инвестициялық белсенділіктері біртіндеп төмендеуде, ал қаржыландыруды шектейтін факторлар әртүрлі. Сауда кәсіпорындарына бәсекелестік, өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарына – олардың өнімдеріне сұраныстың жеткіліксіз болуы кедергі келтіреді.

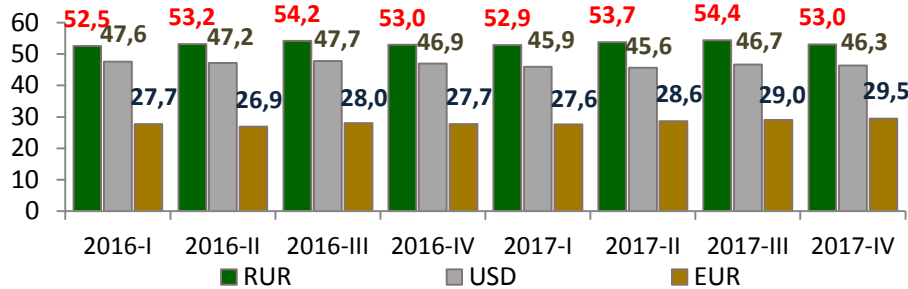
4-графикке сәйкес кәсіпорындардың 2016 жылдың басында инвестициялық белсенділігі барынша белсенді болған. Инвестицияны өсіруді жоспарлаған кәсіпорындардың үлесі қазіргіге қарағанда біршама көп болған. 2017 жылғы 4-тоқсанда өз инвестицияларын ұлғайтуды жоспарлап отырған кәсіпорындар үлесінің қысқаруы есебінен құрылыстан басқа барлық салалар бойынша инвестициялардың орташа деңгейі** төмендеді.

Экономиканың барлық салалары үшін негізгі және айналым қаражатын қаржыландырудың негізгі көзі **кәсіпорындардың меншікті қаражаты** болып қала береді

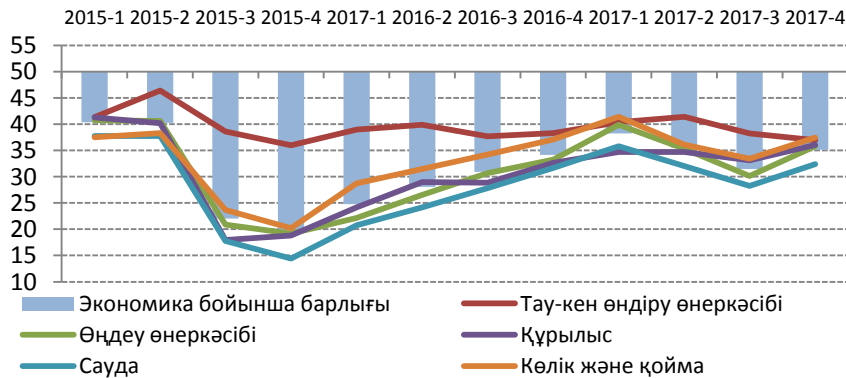
* 0 белгісінен төмен мән қаржыландыру деңгейінің төмендегенін, жоғары мән – ұлғайғанын білдіреді

** Орташа арифметикалық сараланған – бұл «Келесі 12 айда негізгі капиталға инвестицияларды қаржыландыру деңгейі қалай өзгереді?» деген сұраққа жауаптардың үлесі бойынша сараланған интервалдың орташа мәні.

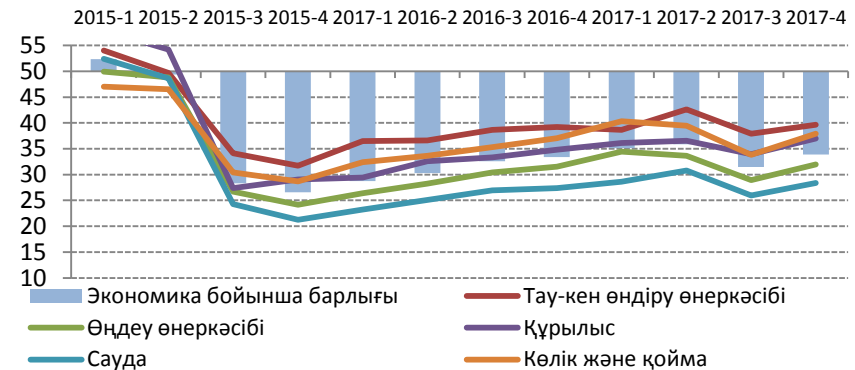
5-график. Есептеуде шетел валютасын қолдану (кәсіпорындардың үлесі, %)

6-график. Теңгенің АҚШ долларына бағамының өзгеруінің кәсіпорындардың қызметіне ықпалы (тоқсан ішінде салалар бойынша ДИ*)

7-график. Теңгенің Ресей рубліне бағамының өзгеруінің кәсіпорындардың қызметіне ықпалы (тоқсан ішінде салалар бойынша ДИ*)

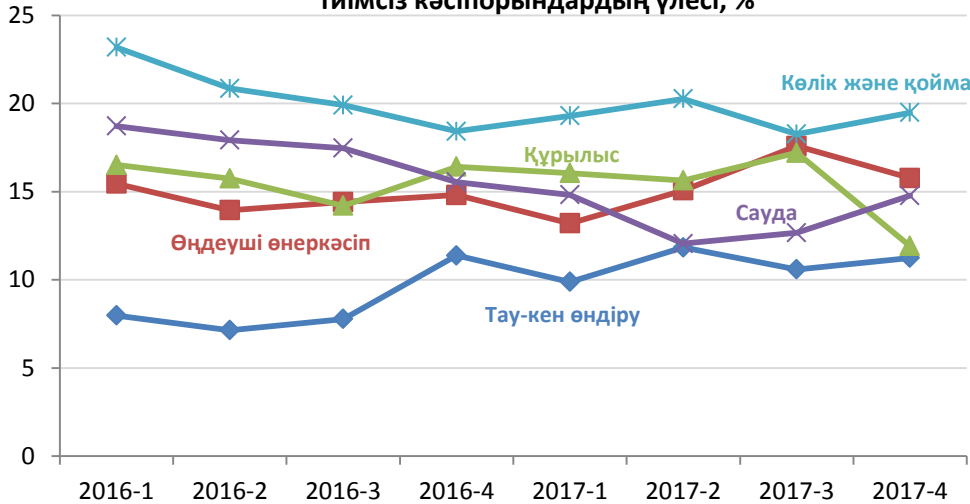

Айырбастау бағамының серпіні жалпы кәсіпорынның қызметіне теріс ықпал етеді. Осы үрдісті күшеюі теңгенің айтарлықтай құнсыздануы кезеңінде (2015 жылдың екінші жартысында) байқалды. Еркін өзгермелі айырбастау бағамына өткеннен кейін кәсіпорындар, біртіндеп жаңа экономикалық жағдайға бейімделе бастады және теңгенің айырбастау бағамының өзгеруінің теріс ықпалы төмендеді, тек 2017 жылғы 3-тоқсандағы теңге бағамының біршама төмендеген кезеңін есепке алмағанда.

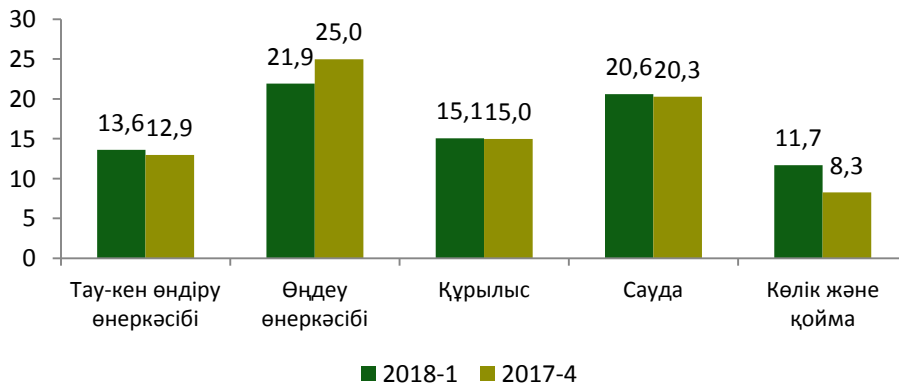
Неғұрлым аз теріс ықпал тау-кен өндіруші өнеркәсібіне, неғұрлым ең жоғары теріс ықпал саудада байқалды.

* – ДИ, диффузиялық индекс 50 деңгейінен неғұрлым жоғары (төмен) болса, көрсеткіштің ықпалы соғұрлым оң (теріс), 50 деңгейі ықпалдың болмауын білдіреді

8-график. Банктік кредиттеудің талаптары тиімсіз кәсіпорындардың үлесі, %

9-график. 2017ж. 4-тоқсанда және 2018ж. 1-тоқсанда кредит алуға ниеті бар кәсіпорындар, %

1-кесте. Кредиттеудің орташа мөлшерлемесі, %

	Теңгемен		Шетел валютасымен	
	нақты	Қол жетімді	нақты	Қол жетімді
Тау-кен өндіру өнеркәсібі	10,9	5,6	6,2	2,4
Өңдеуші өнеркәсіп	12,4	7,6	7,0	4,7
Құрылыс	15,0	8,0	7,3	3,7
Сауда	14,8	8,8	9,1	4,5
Көлік және қойма	15,3	7,2	8,2	4,1

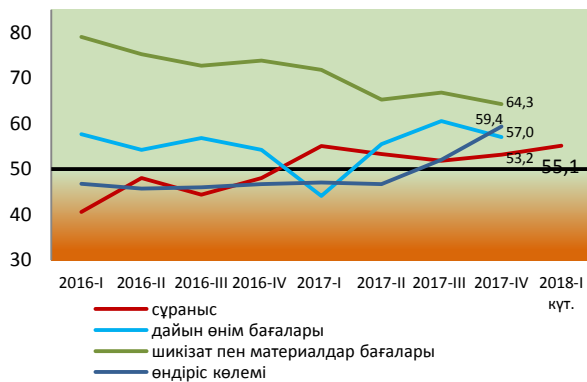
Кәсіпорындар кредиттеудің шарттарын оң бағаламай көбінесе теріс бағалаған (қарастырылып отырған барлық салалар бойынша шарттардың өзгеруінің диффузиялық индексі шамамен 48-49 құрады). Әсіресе, мұны «Көлік және қойма» саласындағы кәсіпорындар сезінді, кредиттеудің талаптары тиімсіз кәсіпорындардың үлесі 19,5%-ды құрады. Теңгемен алынған кредиттер бойынша ең жоғары орташа пайыздық мөлшерлеме көлік және қоймаға сақтау саласында белгіленді (2017 жылғы 4-тоқсанда 15,3%, ал қол жетімді мөлшерлеме 7,2%-ды). Кредиттер қалған салаларға қарағанда тау-кен өндіру өнеркәсібі кәсіпорындары үшін неғұрлым қолжетімді.

Өңдеуші өнеркәсіпте 2017 жылғы 4-тоқсанда кредиттік белсенділік басқа салаларға қарағанда жоғары (25%) болды. 2018 жылғы 1-тоқсанда осы салада кредит алуға ниеті бар кәсіпорындардың үлесі айтарлықтай төмендеп (21,9%-ға дейін), сауда саласындағы көрсеткішке жақындады, мұнда осындай кәсіпорындардың үлесі 20,6%-ды құрады.

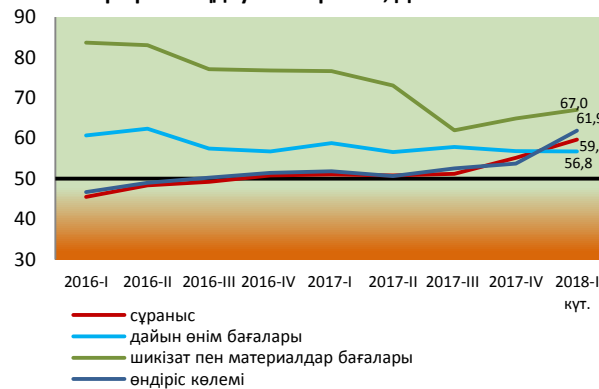
Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау:

Өнімге сұраныс, оның бағасы, көлемі

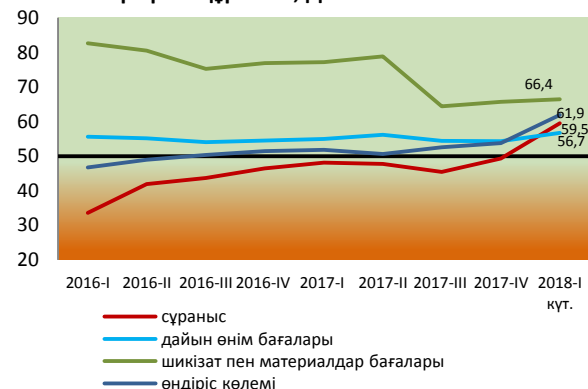
10-график . Тау-кен өндіруші өнеркәсіп, ДИ*

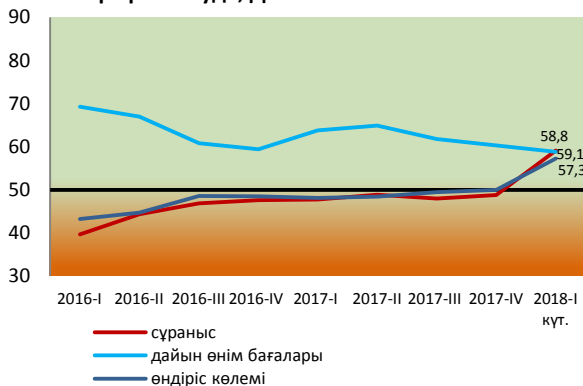
11-график. Өңдеуші өнеркәсіп, ДИ

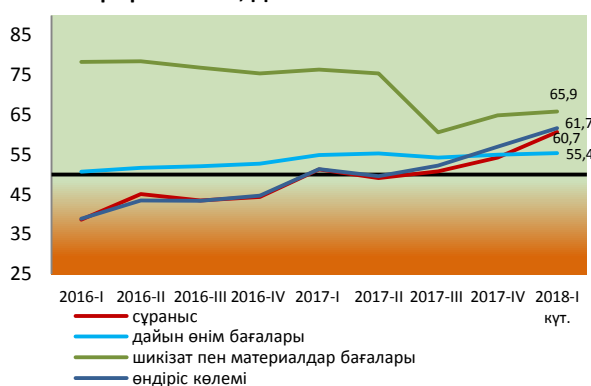
12-график. Құрылыс, ДИ

13-график. Сауда, ДИ

14-график. Көлік, ДИ

Әлемдік тауар нарығында бағаның өсуі және сыртқы сұраныстың қалпына келуі аясында **дайын өнімге сұраныс** 2017 жылдан бастап тау-кен өндіруші және өңдеуші өнеркәсіпте, сондай-ақ көлік саласында тұрақты түрде өсуде. Құрылыста 2017 жылдың ортасындағы құлдыраудан кейін сұраныс біртіндеп қалпына келе бастады, бұған ҚР МӨЗ жөндеу жұмыстары ықтимал. Саудада өсу белгілерінің сақталуы жалғасуда.

Мұнай бағасының өсуі нәтижесінде **дайын өнім бағасының** айтарлықтай өсуін тау-кен өндіруші өнеркәсібі кәсіпорындары атап өтті. Қалған салаларда өнім бағасының жоғары ауытқулары байқалған жоқ. **Шикізат пен материалдар бағасының** өсу серпіні 2016 жылдың басымен салыстырғанда айтарлықтай бәсеңдеді.

Өндірілетін өнімге сұраныстың жоғары болуы және бағаның өсуі салалардағы өндіріс көлемінің ұлғаюына оң серпін берді. Неғұрлым айтарлықтай өсу көлік саласында және тау-кен өндіруші өнеркәсібінде тіркелді.

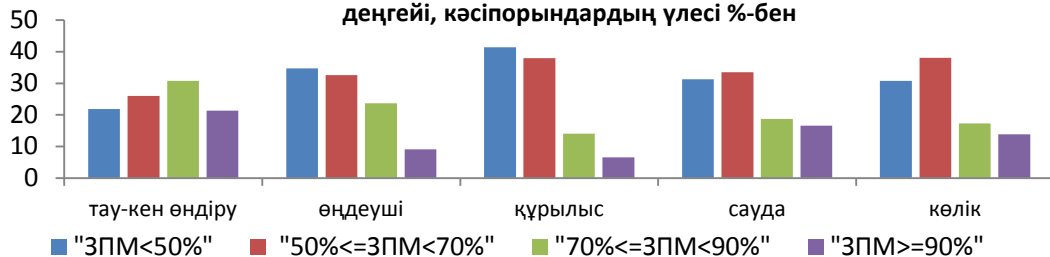
Тауар-материалдық қорлардың нақты көлемі тау-кен өңдеуші өнеркәсібінде, көлік, сондай-ақ сауда саласында өсті. ТМҚ көлемінің айтарлықтай қысқаруын құрылыс қызметі саласындағы кәсіпорындар атап өтті. Өңдеуші салада өсудің бәсеңдегені байқалады.

*– ДИ, диффузиялық индекс 50 деңгейінен неғұрлым жоғары (төмен) болса, көрсеткіштің ықпалы соғұрлым оң (теріс), 50 деңгейі ықпалдың болмауын білдіреді

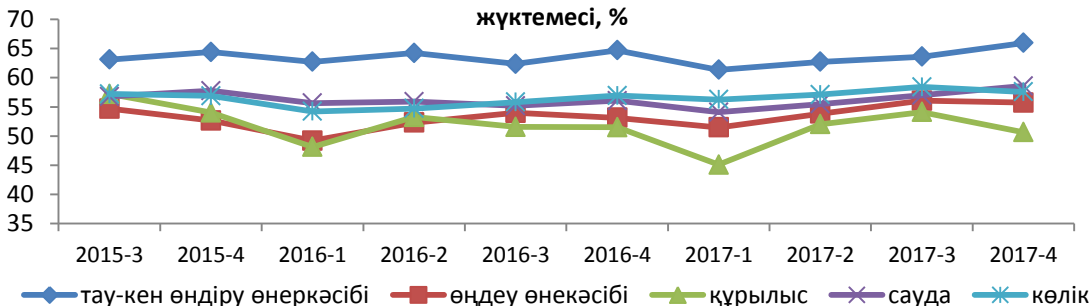
Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау:

Өндірістік қуаттың жүктеме деңгейі

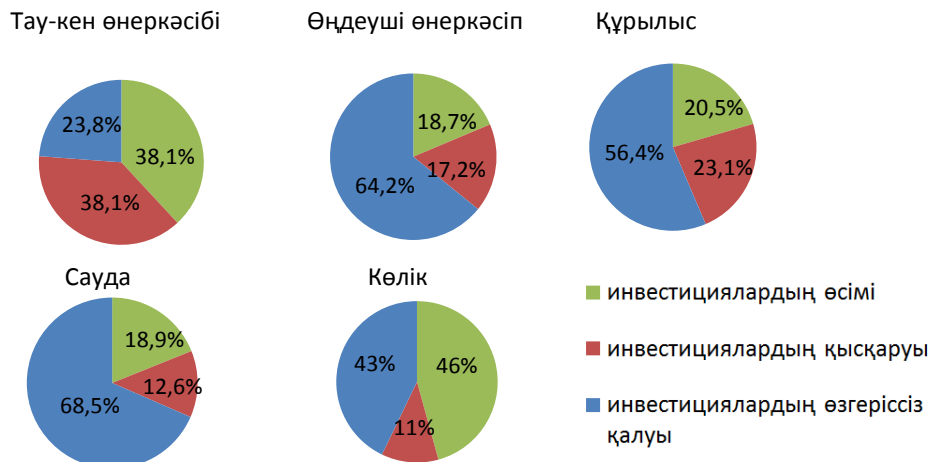
15-график. Өндірістік қуаттар жүктемесінің 2017 жылғы 4-тоқсандағы деңгейі, кәсіпорындардың үлесі %-бен

16-график. Салалар бойынша өндірістік қуаттардың орташа алынған жүктемесі, %

17-график. Шығару өскен кезде кәсіпорындардың инвестициялардың өзгерісі бойынша күтулері, %

Кәсіпорындардың едәуір бөлігі (34%-ға жуығы) 2017 жылғы 4-тоқсанда олардың өндірістік қуаты 50% – 70% аралығындағы орташа жүктеме режимінде жұмыс істеді деп санайды. Қуаттардың ең төменгі жүктемесінің кәсіпорындар құрылыс саласында (33%) болғанын атап өтті. Респонденттердің 13%-ы ғана қуаттардың барлық ықтимал өндірістік әлеуетін пайдаланды деп жауап берді. Осындай кәсіпорындарға басым түрде шикі мұнай мен газ өндіретін кәсіпорындар, сондай-ақ металл кенін өндіретін кәсіпорындар жатады.

2017 жыл ішінде өндірістік қуаттардың неғұрлым жоғары жүктемесі тау-кен өндіру өнеркәсібінде байқалды. Басқа салалармен салыстырғанда құрылыста өндірістік қуаттар жүктемесінің жыл басында қысқару үрдісі байқалды.

Респондент-кәсіпорындардың 50%-дан астамы 2018 жылғы 1-тоқсанда қарқынның бұрынғы деңгейде сақталатынын күтеді.

Талдау жасалып отырған барлық саланың кәсіпорындары 2018 жылғы 1-тоқсанда өндіретін өнімнің көлемін ұлғайтуды жоспарлап отыр. Пікіртерімнің нәтижесі көрсетіп отырғандай, инвестициялық шешімдердің жоспарланып отырған шығарылым серпініне тәуелділігі тау-кен өндіру өнеркәсібін және көлік саласында ғана жоғары көрініс тапты. Қалған салалар бойынша респонденттердің едәуір үлесі өздерінің капитал салымдарын ұлғайтуды жоспарлап отырған жоқ.

Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау: Кәсіпорындардың қаржылық көрсеткіштері

2-кесте. Негізгі көрсеткіштердің орташа мәні

	АӨК	ЖТҚ К	ААК	СР
Тау-кен өнеркәсібі	1,40	1,43	0,16	0,37
Өңдеуші өнеркәсіп	1,59	1,44	0,24	0,21
Құрылыс	1,49	1,58	0,19	0,17
Сауда	1,52	1,42	0,39	0,22
Көлік және қоймаға сақтау	1,25	1,60	0,15	0,25
Нормативтік деңгей	1,5-2	*	*	*

Кәсіпорындардың қаржылық-шаруашылық қызметінің негізгі көрсеткіштері 2017 жылғы 4-тоқсанда былайша қалыптасты.

Өңдеуші өнеркәсіп және сауда кәсіпорындары қабілеттілігі неғұрлым жоғары болып табылады (АӨК сәйкесінше 1,59 және 1,52).

Өзінің міндеттемелерін активтермен өтеу қабілеттілігі «Көлік және қоймаға сақтау» және құрылыс салаларының кәсіпорындарында айтарлықтай жоғары болды (ЖТҚК = тиісінше 1,60 және 1,58).

Саудада іскерлік белсенділік басқа салаларға қарағанда айтарлықтай жоғары (ААК = 0,39).

Өңдеуші өнеркәсіптің (СР=0,37) және «Көлік және қоймаға сақтау» саласының (СР=0,25) кәсіпорындары неғұрлым рентабельді болды.

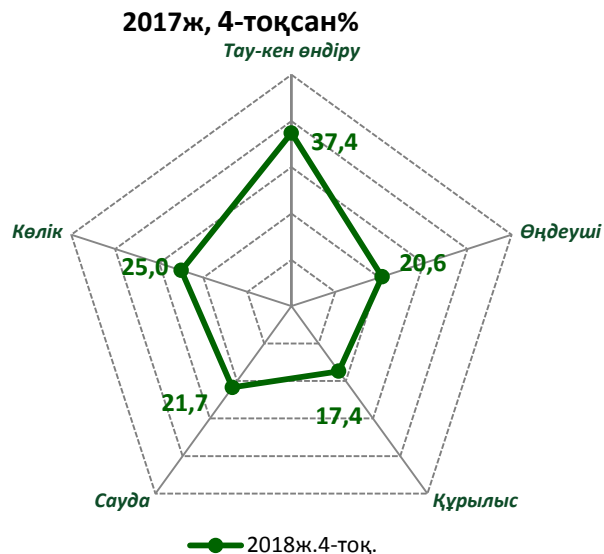
* Орташасалалық мәндермен салыстыра отырып қарау орынды

3-кесте. Қаржылық көрсеткіштердің сипаттамалары

	Есептеу формула	Қысқаша сипаты
АӨК (ағымдағы өтімділік коэффициенті)	Ағымдағы активтер/Қысқа мерзімді міндеттемелер	Компанияның ағымдағы міндеттемелерді (қысқа мерзімді) айналым активтері есебінен ғана өтеу қабілеттілігін сипаттайды. Көрсеткіш неғұрлым жоғары болса, кәсіпорынның төлем жасауға қабілеттілігі солғұрлым жақсы болады.
КОП (жалпы төлем жасау қабілеттілік коэффициенті)	Активтер/Міндеттемелер	Кәсіпорынның барлық міндеттемесін (қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді) оның барлық активімен өтеу қабілеттілігін көрсетеді.
ААК (активтердің айналымдылық коэффициенті)	ӨСТ/Активтер	Активтерді пайдалану қарқындылығын (айналым жылдамдығын) көрсетеді. Кәсіпорынның іскерлік белсенділігінің көрсеткіштері ретінде болады
СР (сату рентабельділігі)	$(\text{ӨСТ} - \text{ӨӨҚ}) / \text{ӨӨҚ}$	Ұйым қызметінің қаржылық нәтижелілігінің ұйым түсімінің қандай бөлігі пайданы құрайтынын көрсететін (салық салынғанға дейін) көрсеткіші.

Экономикалық жағдайларды бағалау: Кәсіпорындардың қаржылық көрсеткіштері

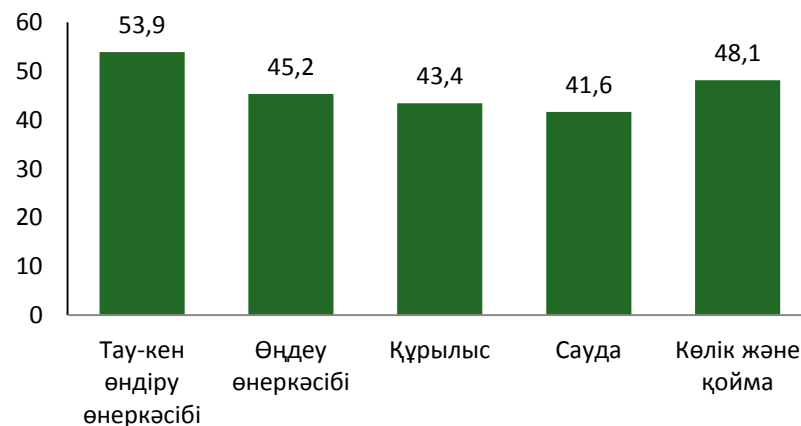
18-график. Сатудың орташа рентабельділігі *

Энергия ресурстарының әлемдік бағасының ұлғаюы тау-кен өндіру өнеркәсібі және көлік кәсіпорындарының қаржылық жағдайына оң әсер етті. Тау-кен өндіру өнеркәсібі кәсіпорындарының 53,9%-ының сату рентабельділігі 37,4%-дан жоғары, ал көлік саласы бойынша сату рентабельділігі орташа мәннен (25%) жоғары кәсіпорындардың үлесі 48,1%-ды құрайды.

Кәсіпорындардың деректері бойынша ең жоғары рентабельділік тау-кен өндіру өнеркәсібінде байқалып отыр: салық салынғанға дейінгі сатудың орташа рентабельділігі 2017 жылғы 4-тоқсанда 37,4%-ды құрады, ал саудада, өңдеуші өнеркәсіпте және құрылыста айтарлықтай төмен болды (тиісінше 21,7%, 20,6% және 17,4%). Көлік пен қоймада сақтауда көрсеткіш басқа салаларға қарағанда біршама жоғары (25,0%), сатудың барынша жоғары рентабельділігі өңдеуші өнеркәсіптің пайдалылығымен байланысты: сала кәсіпорындарының көпшілігі *магистралдық құбыр бойынша мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдау бойынша қызметтерді* көрсетеді.

19-график. Сала бойынша орташа мәннен жоғары пайда алатын кәсіпорындардың үлесі, %

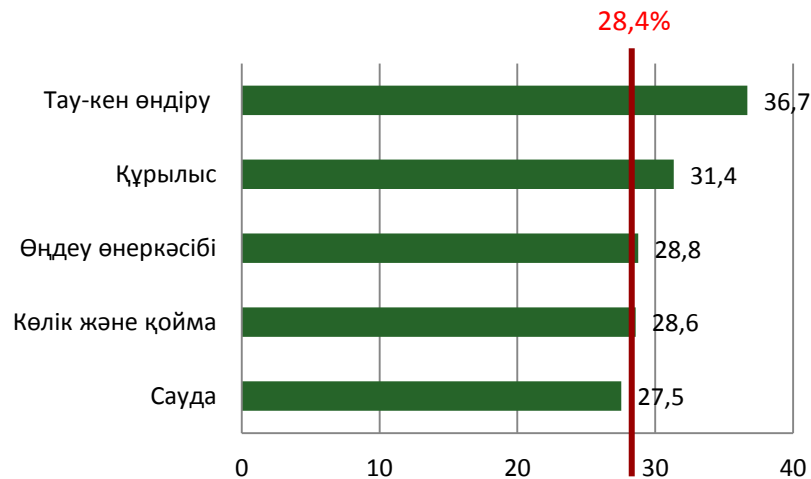

* Пайыздар, салықтар және амортизация төлемдері бойынша шығыстар шегерілгенге дейінгі сату рентабельділігі

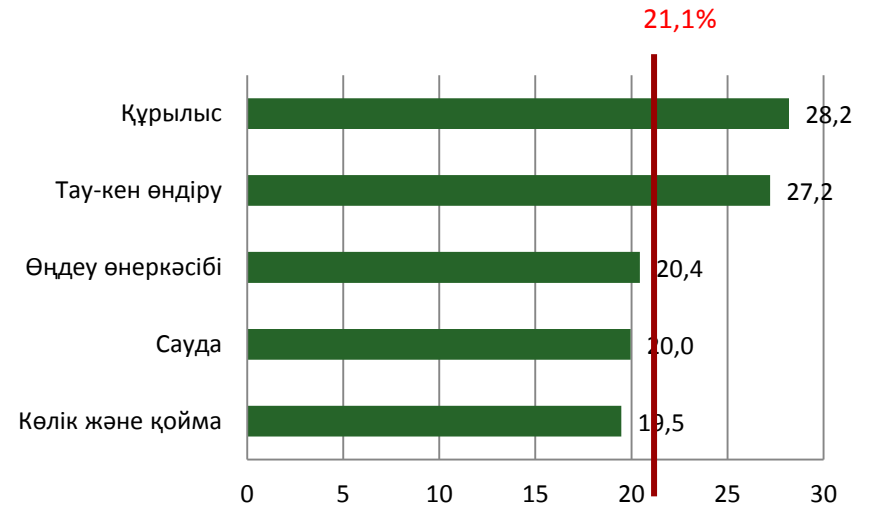
Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау : Салалардағы борыштық ауыртпалық

Банк секторынан тысқары мерзімі өткен берешекке, яғни жеткізушілермен, мердігерлермен, тапсырыс берушілермен, сатып алушылармен және т.с. өзара есеп айырысуға байланысты ахуал құрылыста және өңдеуші өнеркәсіпте талдау жасалып отырған басқа салаларға қарағанда нашар. Экономика бойынша орташа алғанда мерзімі өткен (90 күннен астам) **дебиторлық берешек** 28,4%, ал мерзімі өткен **кредиторлық берешек** 21,1%-ды құрайды. Дебиторлық берешегі бар кәсіпорындардың көпшілігі тау-кен өнеркәсібінде (сала кәсіпорындарының 36,7%-ы), сауда кәсіпорындарына қарағанда айтарлықтай төмен (28,2%). Мерзімі өткен кредиторлық берешек негізінен құрылыс кәсіпорындарына тиесілі (28,2%). Мерзімі өткен дебиторлық берешегі бар кәсіпорындардың үлесі қаралып отырған салалардың бәрінде мерзімі өткен кредиторлық берешегі бар кәсіпорындарға қарағанда жоғары.

21-график. Мерзімі өткен дебиторлық берешек (%)

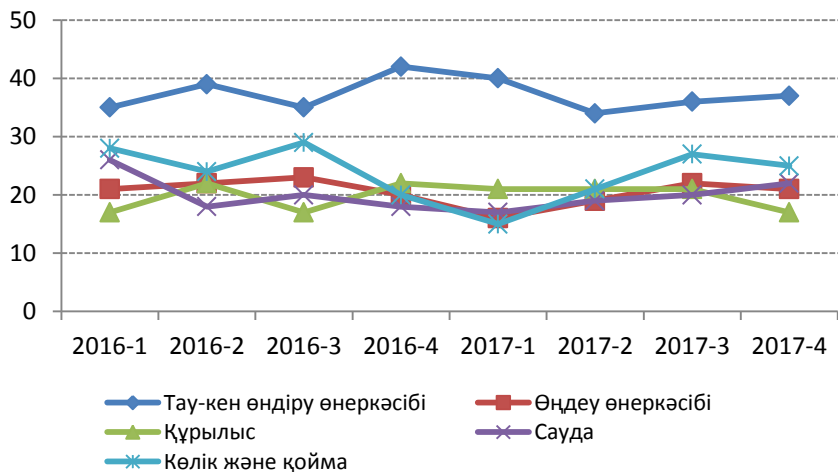

22-график. Мерзімі өткен кредиторлық берешек (%)

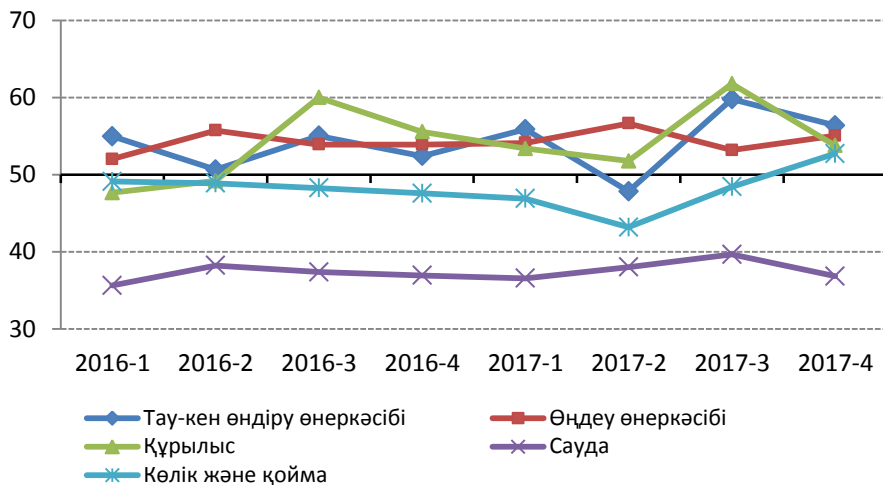

Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау : Еңбекақы мен жұмыспен қамту

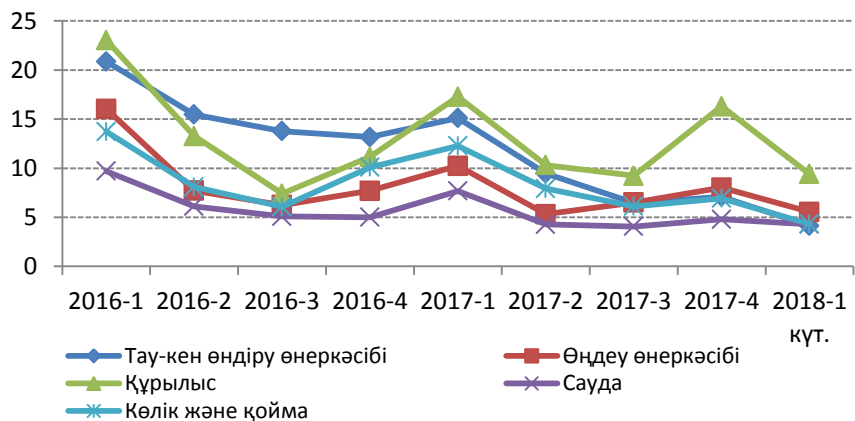
23-график. Сатудың орташа рентабельділігінің серпіні, %

25-график. Жұмыспен қамту санының серпіні, ДИ *

24-график. Орташа жалақыны төмендеткен кәсіпорындардың үлесі, %

Сату рентабельділігінің 2017 жылдың соңына қарай төмендеуі кәсіпорындардағы орташа жалақының төмендеуіне әсер етті: 2017 жылғы 4-тоқсанда орташа жалақыны төмендеткен кәсіпорындардың үлесі біршама ұлғайды. Бұл әсіресе құрылыс саласында байқалды, онда сату рентабельділігі де басқа салаларға қарағанда төмен.

Кірістіліктің және орташа жалақының төмендеуі жалпы алғанда, жұмыспен қамту санының өзгеру серпініне де әсер етті: диффузиялық индекс төмендеп, 50 белгісіне дейін жақындады, бұл көрсеткіштің өсу қарқынының төмендегенін білдіреді.

2018 жылғы 1-тоқсанда кәсіпорындардың қүтулері бойынша орташа жалақының деңгейі қалыпына келеді. Орташа жалақыны төмендетуге ниетті кәсіпорындардың үлесі 2017 жылғы 3-тоқсандағы деңгейге дейін азайды.

* – ДИ, диффузиялық индекс, 50 деңгейінен қаншалықты жоғары (төмен) болса, көрсеткіштің оң (теріс) әсер етуі соншалықты, 50 деңгейі әсер етудің болмағанын білдіреді

- **Бәсеке дәрежесі** сауда мен өңдеуші өнеркәсіпте біршама жоғары.
- Барлық сала кәсіпорындарының **инвестициялық белсенділігі** біртіндеп төмендеуде, бұл қаржы қаражатының жетіспеуімен негізделген.
- **Айырбастау бағамының** серпіні жалпы алғанда кәсіпорындардың қызметіне теріс әсер етеді. Барынша аз теріс әсер тау-кен өндіру өнеркәсібіне, барынша көп теріс әсер сауда саласына тиіп отыр.
- **Кредиттеу талаптарын** кәсіпорындар бейтарап бағалайды. Неғұрлым қолайлы талаптар өңдеуші өнеркәсіпте, қолайсыз талаптар көлік және қоймаға сақтау салаларында (осы салада 20%-ға жуық кәсіпорындар үшін талаптар «қолайсыз») байқалып отыр.
- Кәсіпорындардың көпшілігі **болашақ сұранысты** оңтайлы бағалайды. Осыған байланысты өндіретін өнімнің көлемін өсіруді және сату бағаларын көтеруді жоспарлайды. Бұл ретте бағаның аса жоғары өсу қарқынын тау-кен өндіру өнеркәсібінің кәсіпорындары күтеді.
- **Өндірістік қуаттардың** неғұрлым жоғары **жүктемесі** тау-кен өндіру өнеркәсібінде байқалып отыр.
- Тау-кен өндіру өнеркәсібіндегі **сату рентабельділігі** басқа салаларға қарағанда жоғары.
- 2017 жылғы 4-тоқсанда **жұмыспен қамту деңгейінің** өң өзгерісі байқалды, сондай-ақ 2018 жылдың басында орташа жалақының ұлғаюы күтіледі.
- Мұнай бағасының қалыптасқан серпіні, тау-кен өндіру өнеркәсібінің жоғары рентабельділігі, оның өндірістік әлеуеті, инвестициялық белсенділігі экономиканың ары қарай өсуінің белгілері болып табылады.